

Jak pochopit a využít umění na dráze lidské energie

Nejsem umělec, ale geolog, pouhý prospektor minulosti. Nemám tedy žádné oprávnění k vám¹ mluvit. Poněvadž jsem se však v poslední době zabýval lidskou energií, jejím významem, využitím a budoucností, musel jsem se podívat na nejrůznější formy, v nichž se projevuje aktivita světa kolem nás. Předkládám tedy to, co se mi podařilo zahlédnout a co vy, umělci, můžete vidět plně, rozvést a uskutečnit.

Především je umění, nakolik mu rozumím, určitou univerzální dokonalostí, která provází všechny druhy životní realizace v okamžiku, kdy tato realizace dosahuje dokonalosti svého výrazu. V tomto smyslu v sobě nese jisté vrcholné umění ryba, pták či antilopa. Přesto však se umění, pravé umění, stává u člověka něčím víc. Přestává být pouhým doprovodem a stává se předmětem nadaným zvláštním životem. Individualizuje se. A objevuje se tedy jako forma, již ve světě nabývá ten zvláštní přebytek hmotě uniklé energie, který charakterizuje lidství. Značná část této přemíry energie hledající uplatnění je bezpochyby pohlcena vědou a filosofií. Kdyby díky pokroku mechanismů stále nevzrůstal podíl volně použitelné síly, nikdy by se tyto disciplíny nezrodily a nemohly by pokračovat ve vývoji. Věda a filosofie jsou však úzce spjaty s kolektivním dovršením organismu lidstva. Bez obtíží proto v jejich pokroku spatřujeme legitimní a bytostné pokračování pokroku života.

V umění naopak přetrvávají beze změny svoboda a také fantazie, charakterizující vření energie v její původní podobě. Jak by nám její mihotavý třpyt, obklopující lidskou civilizaci, instinktivně nevybavil nespočet hýřivých a neužitečných odstínů na kalichu květiny nebo křídlech motýlů? A tak před inženýrem a biologem,

¹ Předneseno původně skupině umělců (pozn. poř.).

zabývajícími se především hodnocením duchovního výnosu věcí, vyvstává otázka: „Není umění pouhou ztrátou a disipací, tedy unikáním lidské energie? A není jeho trvalou vlastností, jak se často říká, nebýt prostě k ničemu? Nebo že by právě tato zdánlivá neúčinnost skrývala tajemství jeho účinnosti?“

Jako mnoho jiných přede mnou, přemýšlel jsem také o tomto problému. A došel jsem k názoru, že umění, daleko toho být luxusem či parazitní aktivitou, plní trojí důležitou funkci při vypracovávání ducha v průběhu věků.

Řekl bych, že umění slouží na prvním místě k tomu, aby dalo přebytku života, který se v nás nepokojně hýbe, první elementární stupeň konzistence, jímž se toto nutkání zcela vnitřního původu začíná pro všechny objektivně realizovat. Živý dojem zůstává neúplný a je pro ostatní ztracen, jestliže se neprojeví nějakým gestem a tancem, zpěvem či výkřikem. Umění přináší úzkostem, nadějí a nadšením člověka tento zpěv a tento výkřik. Dává jim tělo a tak je jistým způsobem materializuje.

Zároveň ale tyto vzněty — tím, že je odívá do smyslové podoby — idealizuje a zčásti také intelektualizuje. Mám za to, že se umělec mylí, pokouší-li se do svého díla pracně dostat nějakou tezi či doktrínu. Nemá u něho převládat rozum, nýbrž intuice. Jestliže však dílo skutečně vyšlo z hloubi jeho samého jako bohatá hudba, nemějme žádné obavy: rozloží se u duchů jim zasažených do celé světelné duhy. Krása, jednodušší než jakákoli idea, se s přesvědčivou silou ukáže předstupněm a generátorem idejí.

Děk své schopnosti symbolického výrazu dává takto umění na zemi se rodící duchovní energii její první ztělesnění a podobu. Plní však vůči ní ještě i třetí, nejdůležitější úlohu. Je to právě umění, které jí udílí a zachovává její specificky lidský význam tím, že ji personalizuje. Bezpochyby i věda a myšlení vůbec nabývají u svých virtuóů jisté nesdělitelné originality. Je tu však riziko, že tato originalita bude pohlcena univerzálností výsledků, kterou myšlení a věda vyjadřují. Vědec se více či méně rychle ponoří do kolektivního tvoření, jemuž se oddává. Zato umělec právě proto, že je živ fantazií, nezná a svým dílem přímo vyvažuje neutralizování člověka jako pracovníka. Čím více se svět rationa-

lizuje a mechanizuje, tím více potřebuje „básnky“ jako zachránce a kvas své personalnosti.

Souhrnem můžeme říci, že z hlediska růstu lidské energie představuje umění oblast krajního výboje, oblast, kde se kondenzují, předběžně utvářejí a oživují rodící se pravdy, dříve než jsou konečně vyjádřeny a asimilovány.

V tom je účinný podíl a úloha umění v celkové ekonomii evoluce.

(1939)

Mystika vědy

Kdyby nebylo tak těžké zvládnout všechny události, do kterých jsme zapleteni, musela by rozhodující závažnost, jaké nabývá oblast či funkce výzkumu mezi ostatními lidskými činnostmi, patřit k těm několika charakteristickým skutečnostem, nad nimiž bychom měli nejvíce žasnout. Ještě před několika generacemi by byly stačily tři číslíce, abychom spočítali všechny ty „podiviny“, poslední démonem objevování. Dnes se útoky na tajemství a možnosti vesmíru zasvěcuje podstatná část civilizovaného lidstva, zatímco ostatní, namačkání kolem arény, s napjatým zájmem sledují průběh zápasu. Vzdálená minulost, hlubiny prostoru, tajemství hmoty a pružiny života — samé oblasti, kterých si ještě věra sotva kdo všiml; teď jsou studovány s takovou houževnatostí, důvtipem a přepychem dokonalých prostředků, že to patří nebudě dlouho trvat a proudy zlata a energie, které dosud míží v propadlísti zbrojení a války, začnou téci právě sem. Vedle nestvůrných děl a ohromných křížníků máme dnes obrovské dalekohledy, stále výkonnější elektromagnety a průmyslová zařízení na štěpení atomů. Bádání už odrostlo svým dětským hrám. Stalo se vážným, ústředním, životním zaměstnáním člověka, který už také dospěl. A to by nás mělo bít do očí mnohem víc než všechny politické zmatky a sociální nesnáze — kdybychom se jen uměli na svět kolem nás opravdu podívat.

Tento neobyčejný jev — lidstvo, které svou špičkou nezadržetelně přechází k velkolepému společnému bádání — může mít více „deterministických“ výkladů. Potřebou blahobytu, která nás bez ustání žene za větším a větším komfortem a za snazší prací. Životní soutěží, která nutí každého, kdo chce přežít — ať je to jednotlivec nebo národ — aby vyráběl stále ekonomičtější, aby si nacházel stále nová odbytíště, aby byl silnější, aby se vyznamenal. Kvůli zachování rovnováhy, to jest aby udržel svůj náskok, musí se tak každý stále rychleji pouštět do nových a mimořádných věcí.

Tajemství hmoty, které popohání ducha. — Ochotně uznávám, že tyto sobecké faktory opřené o představy nehybného světa, mají pro další pokrok určitý význam. Chtěl bych jen poznamenat, že nevystihují to, co se děje, úplně.

Na dnešním postoji lidí k bádání je právě obdivuhodné a překvapující, kolik je v něm nezištného nadšení. Moderní vědec dovede ovšem ocenit a využít nadřazenosti, kterou mu jeho objevy mohou dát. Ale i na té nadřazenosti oceňuje nakonec jen to, co může jeho — nebo druhé vědce — vést ještě dál. V laboratorních jde dnes velmi často „o vlastní kůži“, ať už při práci s mikroby nebo s novými paprsky. A co ti, kdo se věnují (tak dlouho, dokud to vydrží!) zkoušení letadel? Nebo ti, kdo sestupují do hlubin oceánu anebo létají do stratosféry? Peníze a sláva mohou jistě dovést k bláznivě odvážným věcem, blyští-li se hráči před očima. Nemohou však vysvětlit skrytou obět individuální existence, tím méně spontánní sebeodevzdání celé generace. Zde už nestačí auri sacra fames.¹ Více být, více moci — a proto více vědět. Síla, která dnes člověka žene ven na širé moře, není jen touha udržet, co už má. Teprve jakési bytí nejasné vědomí, že tvoří něco pro budoucnost, ji může psychologicky vysvětlit. Ať právem či neprávem, vložil moderní člověk svůj zájem a svou naději do jakéhosi neohraničeného poslání, které jej překračuje. Vyplováme prozkoumat a dobýt tuto budoucnost. Naděje v budoucnost bez hranic — to jsou dva podstatné rysy opravdového náboženství.

Dnes už o tom nikdo nepochybuje. I prameny velkých nacionalistických totalitárních hnutí vřou jakousi vírou. Podobně — ovšem v mnohem větším měřítku — se i současný stav myslící země dá vysvětlit jen nějakou energií náboženské povahy. V nejvyšší své formě — v jeduomyslném pohybu, který je nese k novým obzorům poznání — se lidstvo může udržet a udržet jedině prostřednictvím nějaké mystiky.

A tuto mystiku vědy chci analyzovat: jak vznikla, jak se vyvíjela, jakou má budoucnost.

¹ „Prokletý hlad po zlatě.“ (Vergilius, *Aeneis*.)

I. Tři náčrty

Co je v člověku hluboce lidského dnes, bylo v něm v jistém smyslu vždy. Ale tento podstatný a společný základ ducha se v nás také do jisté míry přetváří, přeprocovává a „znovu rodí“ v důsledku historických krizí, jimiž procházíme. Jsme sice schopni ve svém dětství poznat sebe, ale naše dětství nemohlo předvídat ani pochopit naši dospělost. Takový je zákon růstu.

Podobně je tomu se společenským smyslem, s uměním, láskou. A bude tomu tak i s posvátným nadšením pro vědu.

Od té doby, co je člověk člověkem, začíná se strom vědy v zemské zahrádě zelenat. Jen pomalu a mnohem později začíná kvést. A teprve nedávno jsme poprvé ucítili božskou chuť jeho ovoce.

Nejsem historikem věd a nemyslím si tedy, že bych byl zvlášť kvalifikován k tomu, abych zde podával povolání a podrobně doložený přehled té proměny, která člověka vedla od hry přes úctu k vědě až k jejímu kultu. Ale snad se příliš nemýlím, shrnu-li předběžně fáze tohoto vývoje do tří etap — ezoterismu, estetismu a zvědavosti — jimiž musilo lidstvo projít, než se v něm probudila moderní mystika objevu.

a) Ezoterismus

Typ vědeckého ezoterismu si vypůjčím ze starého Egypta. Jsme tu patrně v samých legendách, ale právě tato legenda požívá takové důvěry, že jí mohu využít k výkladu toho, o čem jde. Podle některých historiků tedy na březích Nilu kdysi vznikla vědecká škola. Mnoho set let před naším letopočtem už Isidini kněží pronikli pozorováním i výpočtem hluboko do tajemství hmoty. Nechme stranou různé fantazie, které tu při hledání skrytého smyslu sfing a astronomických divů pyramid měly volné pole působnosti, a přidržme se jen obecné tradice — jako jistého symbolu. Tato tradice nese vzpomínku na doby, kdy hranice mezi věděním o světě a o tom, co je za ním, byla velmi nejasná a předmět tohoto vědění se ještě prolínal s náboženstvím. Byla to skutečně náboženská

věda — ovšem v úplně jiném smyslu, než v jakém dnes mluvíme o náboženství vědy. Zdá se, že v oněch dobách zahrnovala přírodu i bohy společně a neurčitě představu čehosi skrytého a mísila je navzájem. U někoho to byl možná raný racionalismus, ale ještě spíš stará magie. Máme-li si tedy představit egyptského kněze — učence, „mága“ — pokud takový typ vůbec existoval — můžeme v něm vidět jakéhosi prvotního Fausta, zasnoucího i zděšeného nad silami, které uvolnil. Vztáhnout chvějící se ruku po skrytých mocnostech, podrobit si je a posloužit si jimi — ale ani pomýšlení na to oddat se jim nebo je uctívat! Jsou tu tajemství — ale žádná mystika!

b) Estetismus

Trosky chrámů už pohřbily tajné objevy ezoterismu, po němž zůstala jen nevykořetitelná přitažlivost, již všechno tajemné pro člověka má, když se objevila helénská perspektiva vědy. Svým racionálním géniem i smyslem pro pozorování a zkušenost, jak se projevuje třeba u Aristotela nebo Archiméda, otevřeli Řekové cestu modernímu světu. Avšak i když metody jejich bádání už ohlašovaly a připravovaly metodu naší, duch, který tvořil hnací sílu tohoto úsilí, byl ještě velice vzdálen duchu, který vede nás. Pro řeckého učence vědět znamenalo vytyčit kružidlem přesný obrys vesmíru; stanovit definovatelný zákon, „kánon“, kterým se odevždy harmonicky řídí struktura kosmu. Kosmos — to krásné, pravidelné, beze stínů, co je snad v detailech ještě třeba dokončit, ale čemu je především třeba se obdivovat jako obrovské Praxitelově soše. Mnohokrát už bylo řečeno, že samo slovo kosmos obsahuje a prozrazuje určitou filosofii činnosti i celkový ideál poznání: geometrickou čistotu ztuhlé, světlem zalité krajiny bez dálek. Je-li mystika ve svém základě neurčitým a neohrazeným očekáváním, zdá se, že Řekové byli veelku lidmi nejméně mystickými. Zaměstnání spíše užíváním než dobýváním, nedoufali patrně v nic před sebou, v nic, co by je přesahovalo. Jejich neštětné mýty mluví buď o *pevně dané věčnosti, nebo o minulosti*.

Možná, že právě proto řecký květ tak rychle zvadl.

c) Zvědavost

Abychom postoupili o další a tentokrát rozhodující krok blíže k tomu, co by se dalo nazvat velkým mýtem vědy, musíme teď přeskočit až k renesanci. Vědecké myšlení šestnáctého století vytlačilo alchymii, v níž ještě přežíval starý ezoterismus, a zřejmě se domnívalo, že se vrací k estetické linii řeckého rozumu. Ve fyzice právě tak jako v umění málem by bylo snilo o tom, že se vrací zpět. Ale úzké a poklidné pozemské perspektivy staré Hellady se už nemohly znovuzrodit či vrátit takové, jaké byly, do vědomí oživeného mezitím křesťanskou revolucí. Za patnáct století se lidská duše hluboce změnila. Navzdý se otevřela jistému náboženskému neklidu, který jí od té doby znechucoval každou potravu, které chyběla sůl nějaké reality vyšší než to, co jsme už dobyli a co máme.¹ Zároveň se také objevují nové světy — především díky pokrokům optiky. Všechny rozměry, vzhůru i dolů, směrem k nezměrnému i nejmenšímu, se závratně rozšiřují. Spojeným účinkem těchto vlivů se řecký kosmos zároveň prostorově i morálně trhá a přesně vymezený a „opsaný“ vesmír ustupuje neomezenému. Po výlučné snaze umělecky zorganizovat uzavřený svět nastávají teď průkopnickým renesance starosti s průzkumem nových oblastí, jež se právě otevřely zkušenosti. Od té chvíle přestala být věda spekulací a začala se právem nazývat objevováním. Touto změnou orientace se člověk vydal na cestu, která jej měla brzy vzdálit středu v něm samém a učinit jeho středem vesmíru. Tuto proměnu však tehdy ještě jasně neviděl; překvapen a poněkud stísněn novými obzory, které mu vyvstaly před očima, pokračoval v cestě, domnívaje se prostě, že jen ukájí svou zvědavost.

A tak došlo zcela nepozorovaně k jedné z nejpozoruhodnějších intelektuálních událostí, jaké kdy historie zaznamenala: lidské vědomí objevilo čas.

¹ U řeckých Otečů, například u Irenaea, najdeme udivující anticipace našich moderních představ o pokroku — i když jsou založeny spíš na mystické perspektivě než na ověřitelných skutečnostech.

II. Objev času

Kdyby nás dnes někdo přinutil vrátit se do nitra planetárních sfér a krychlových nebes, do nichž chtěli někteří ještě v polovině sedmnáctého století uzavřít svět, pocítili bychom značnou nevolnost, zdálo by se nám, že se udusíme. Kdybychom však musili znovu přijmout ty úzké meze, jimiž naši otcové až do devátého století celkem bez rozpaků ohraničovali věky vesmíru, dýchalo by se nám v nich ještě mnohem hůře. Perspektivy neomezeného trvání, v nichž dnes nabíráme vzduch z plných plic, se staly pro nás něčím tak samozřejmým, že zapomínáme, jak nedávno a za jakou cenu byly vybojovány. A přitom je jisté, že před nevolnými dvěma sty lety si ani největší duchové nedovedli představit, že by minulost Země mohla trvat déle než šest až osm tisíc let — a ani pro budoucnost si nikdo netroufal předpokládat víc. To by byla ovšem doba neuvěřitelně krátká, ale co je ještě nepřijemnější — předpokládalo se v podstatě pouhé opakování, kdy se všechno uchovává nebo vrací podle téhož plánu, stejně jako dřív.

Jak se naše myšlení dostalo z tohoto úzkého a neorganického rámce? Jakou cestou a pod jakými novými vlivy si naše oči navykly — jako oči novorozené — přeusnout a později i rozestavovat v určité perspektivě různé roviny časového rozvrhu světa? Analyzovat tuto historii by byl úžasný úkol: jelikož jde o poměrně nezávidnou událost, mohli bychom tak snad proniknout k mechanismu té prchavé věci, kterou před námi vzdálenější události vždy skrývají, totiž nějakého počátku. Zdánilivě náhodné setkání na první pohled nezávislých faktorů, jež se však přesto tajemně sbíhají a nakonec společně působí; to se domnívám vidět v tomto pohybu, který v krátkém období tří či čtyř generací proměnil význam a cenu vědy v očích člověka.

První faktor: rozvoj historie. Vůči průzkumu a rekonstrukci minulosti vykazoval středověk zvláštní nezájem. Materiálně byla minulost — nashromážděná v kronikách — uchovávána celkem dobře, ale nikdo se ji nesnažil vzkrísit a vidět. Proto také chybí v umění této doby jakékoli místní zabarvení, což nás často uvádí do rozpaků. Počínaje renesancí a zvláště výrazně od sedmnáctého

století se smysl pro hloubku a změnu projevuje studiem literatur, civilizací a brzy i přírody. „Vidíme dál než staří, protože jim stojíme na ramenou,“ říkal Fontenelle. „Na řadu lidí se můžete dívat jako na jediného člověka, který stále žije a neustále se učí,“ řekl s větší hloubkou Pascal. A brzy nato v *Údobích přírody* upozoroval Buffon, zatím ovšem jen jako v dalekohledu, v příliš tenké vrstvě minulosti, postupné proměny naší Země — geologické převraty, změny podnebí a střidu živočichů. Pozvolna, jak se čas směrem vzad v lidském vědomí diferencoval a prohluboval, uvolňovalo se symetricky i místo pro budoucnost.

V tomtož období se ustavuje i druhý faktor: fyzika a chemie. Nikdy předtím nebyl člověk schopen vysvětlit si vlastnosti a strukturu hmoty; pokud se týče energie, znal a užíval jen sílu svých svalů a práci zvířat. A najednou s Lavoisierem a Papinem objevil záhadu ohně a jeho mechanickou sílu. Tajemství neživých těles i živých těl se otvírala jeho chápání a činnosti jedno po druhém. Tím byl připraven průlom, kudy se bylo konečně možno dostat z podmínek mladší doby kamenné. Člověk začínal nejasně tušit, že nemusí nevyčerpatelné přírodní síly chytat do tenat magických prostředků, ale že je může racionálně zapřahat, aby využítkoval budoucnost, kterou mu tehdy historie odhalila.

A v tomto okamžiku se z jiného místa na obzoru zvedl a přihnal jako třetí faktor velký vítr sociálního probuzení lidského vědomí. Člověk žil až dosud především v oddělených skupinách, navzájem lhostejných nebo nepřátelských. Instinktivně přijímal, že se na politických a ekonomických podmínkách, v nichž — jak se domníval — je jeho existence odjakživa zasazena, nemůže nic podstatného změnit. Ale teď začal cítit, že se v něm neurčitě ozývají vztahy univerzálního bratrství a naděje na nové uspořádání světa. Studium minulosti rozptýlilo mlhu a otevřelo pohled na širé moře před námi. Díky vědě byla loď připravena vydat se vsířce dobrodružství. A už se také představila posádka.

Tak se díky šťastnému spojení tří objevů, totiž objevu časové posloupnosti živých forem, který pak brzy vyvrcholil ve vývojových teoriích, objevu energií, který byl předehtou dobytí prostoru a „éteru“ v moderní době, a objevu lidského smyslu, jehož nedo-

konalým výrazem bylo demokratické probuzení mas, u člověka na úsvitu devatenáctého století tvořil pojem organického proudu času, otevřeného všem ambicím sociologů, inženýrů a vědců vůbec.

Úměrně k propasti nejmenšího i nesmírného a souvztažně s nimi se otevřely dvě jiné, jež Pascal neviděl: propast času za námi a před námi a jimi vystupující a šířící se antropogeneze. Rodilo se vědomí pokroku — a s ním náboženství vědy.